

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

שיטתו של רבי אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון
עם קיסרי בת אדום
אהרן דמסקי*

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 3-14-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר	
9	הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה - אשתורי הפרחי -	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
11	רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה	חיים צבי אלבום
21	תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן	חיים בן־דוד
32	שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום	אהרן דְמסקי
45	מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'	יהודה זולדן
61	על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל	ירון זילברשטיין
78	שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל	יצחק ספיר
89	סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי	סיגלית רוזמרין
110	ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי	ישראל רוזנסון
139	בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד	דוד שניאור
147	שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'	אבי ששון
165	במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי	עמיחי שוורץ

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'

יהודה זולדן

מבוא

על פי ההלכה, בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון קוראים מגילת אסתר ב-ט"ו באדר. בערים שיש ספק אם הן מוקפות חומה מימות יהושע קוראים את המגילה ב-י"ד באדר וב-ט"ו בו. הלכות אלו ישימות בעיקר בערי ארץ ישראל; מרבית פוסקי ההלכה ופרשני התלמוד שחיו בימי הביניים לא התגוררו בארץ ישראל ולא הכירו את הנהוג בה בעניין זה.

רבי אשתורי הפרחי תייר ברחבי ארץ ישראל, הוא כתב שיש לחדש הלכות אלו בכמה מקומות בארץ, ותיעד את שראה וששמע. את הפרק השמיני של ספרו כפתור ופרח ייחד לנושא: "בזיכרון העיירות המוקפות חומה מימות יהושע בן נון". בפרק ההוא - וגם מעט בפרקים אחרים - אנו למדים על יישום הלכה זו בכמה מקומות בארץ ישראל.

בדברים שלהלן נעמוד על דברי רבי אשתורי הפרחי בנוגע למקומות מספר:

א. סלכה ואדרעי - אלו ערים מוקפות חומה בעבר הירדן המזרחי (דברים ג, ה-י). רבי אשתורי הפרחי כתב שבזמנו היו שם קהילות, ושעל חבריהן לקרוא ב-ט"ו באדר בלבד. מלבד האזכור בכפתור ופרח לא ידוע לנו דבר על קהילות אלו ועל התאריך שהן קראו בו את המגילה.

ב. גוש חלב - נזכרת במשנה (ערכין ט, ו) כ'עיר מוקפות חומה' מימות יהושע בן נון. השמועה היא שקראו בה ב-י"ד וב-ט"ו באדר, ורבי אשתורי הפרחי גיבה נוהג זה.

ג. ירושלים - גם ירושלים נזכרת במשנה ההיא כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. רבי אשתורי הפרחי כתב ששמע שבירושלים קראו מגילה ב-י"ד וב-ט"ו באדר, כדינה של עיר מסופקת, והתקומם בחריפות נגד התנהלות זו. זהו המקור היחיד המתעד מנהג כזה.

ד. בית שאן - מקום מגוריו של רבי אשתורי הפרחי, ולדעתו היא מוגדרת כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. לא ברור מדבריו באיזה תאריך קראו בה מגילה בימיו.

ה. טבריה - לדעת רבי אשתורי הפרחי יש לקרוא בה ב-ט"ו באדר. לא ברור מדבריו אם הוא מתאר את הנהוג בה או שהוא מביע את עמדתו ורצונו האישי.

ננסה להעמיק בדבריו ולהבין את כוונותיו באמירותיו על המקומות הללו. משם נצא לבחון כיצד השפיעו דבריו אלו על הדיונים ועל הפסיקה ההלכתית בדורות האחרונים, בעיקר מאז החלו יהודים להתיישב בערים אלו או בסמוך להן (חוץ מבסלכה ובאדרעי).¹

זמן מקרא מגילה בעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון

בערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון יש לקרוא מגילה ב-ט"ו באדר. בשאר המקומות בארץ ובעולם יש לקרוא את המגילה ב-י"ד באדר: "כרכין המוקפין חומה מימות יהושע בן נון קורין בחמשה עשר, כפרים ועיירות גדולות קורין בארבעה עשר" (משנה מגילה א, א).² גם במקומות הסמוכים או הנראים לערים מוקפות חומה יש לקרוא מגילה ב-ט"ו באדר: "כרכים המוקפין חומה מימות יהושע בן נון קורין בחמשה עשר. הסמוכין לכרך ונראין עמו, הרי הן כיוצא בו" (תוספתא מגילה א, א).

בבבלי מובאת מסורת זו בשם רבי יהושע בן לוי (מגילה ב ע"ב; ג ע"ב).³ אין הגדרה ברורה מה נחשב לסמוך או לנראה, ואם יש כל מגבלת מרחק שהיא. רבי ירמיה צמצם את המרחב בין העיר המוקפת חומה ובין האזור הקרוב לעיר, שבו יקראו מגילה ב-ט"ו באדר: "עד כמה? אמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: כמחמתן לטבריא, מיל. ולימא מיל! הא קא משמע לן: דשיעורא דמיל כמה הוי כמחמתן לטבריא" (מגילה ב ע"ב).⁴ אלו ערים בארץ ישראל היו מוקפות חומה בימות יהושע בן נון? עוד לפני הכניסה לארץ נזכר כמה פעמים בחומש במדבר ובחומש דברים שחלק מערי ארץ ישראל היו בצורות.⁵

1. על מקרא מגילה בערים מוקפות חומה, בירושלים ובשכונותיה החדשות וכן בערים בארץ ישראל מאז שנת תר"כ (1860) עד זמננו, עסקתי בהרחבה בספרי: זולדן, תשע"ג. ליקטתי מהספר את המקומות שהבאתי בהם מדברי רבי אשתורי הפרחי, ועל בסיס דבריי שם נכתב מאמר זה.

2. קריאת מגילה ב-ט"ו באדר בכרכים נזכרת גם במשנה בשקלים א, א. 'כרך' היא מילה יוונית - כרכס. הרב יחיאל בן רבי נתן מרומי, בעל הערוך, בערך 'כרך', הפנה לתרגום אונקלוס על הפסוק: "ערים גדולות ובצורות" (דברים ג, ה): "כל אלין קרוין כרכין מקפן שור". המילה כפר כתובה פעם אחת במקרא: "וכפר העמונה" (יהושע יח, כד). בערוך, בערך 'כפר', הפנה לתרגום אונקלוס לפסוק: "וישלח משה לרגל את יעזר וילכדו בנותיה" (במדבר כא, לב) - "וכבשו כפרנהא". על משמעות המונחים כפר וכרך, ראו: ספראי וספראי, תש"ע, עמ' 229-234.

3. בשם רבי יהושע בן לוי הובאו בגמרא במגילה ג ע"ב - ד ע"א שמונה הלכות הקשורות לפורים. לאלו יש להוסיף אמירות אחרות של רבי יהושע בן לוי באשר למקרא מגילה: "חלקו כבוד לארץ ישראל שהיתה חרבה באותם ימים" (ירושלמי מגילה פ"א ה"א ע ע"א) וגם האמירה: "שלשה דברים עשו בית דין של מטה והסכימו בית דין של מעלה על ידם, אלו הן: מקרא מגילה, ושאלות שלום בשם, והבאת מעשר" (מכות כג ע"ב). רבי יהושע בן לוי התגלה כמי שעיצב באמירותיו הלכות ותובנות משמעותיות באשר למקרא מגילה בפורים.

4. ראו: תבורי, תשנ"ז; תבורי, תש"ס.

5. במדבר יג, כח; דברים א, כח; דברים ג, ה; יד; דברים ט, א.

בספר יהושע נזכרים שמות ערים רבות, ונזכר שיש בהן גם ערי מבצר.⁶ רק על חלק קטן מהן נאמר מפורשות שהן ערים בצורות ומוקפות חומה: יריחו (יהושע ו, ה, כ), צור (שם יט, כט), הצדים, צר, חמת, רקת וכנרת (שם לה).

בגמרא הובאה מחלוקת באשר לטיב הערים שמנה יהושע. לדברי רב יהודה אמר רב: "לא מנה יהושע אלא עיירות העומדות על הגבולין" (בבא בתרא נו ע"א), ודברים דומים נאמרו שם גם בשם רבי יוסי בר חנינא. לעומת זאת: "רבי שמעון בן לקיש אמר: מוקפות חומה מנה" (ירושלמי מגילה פ"א ה"א ע"א). לדברי רב ורבי יוסי בר חנינא, רשימת הערים שבספר יהושע היא רשימת ערי גבול בין השבטים או ערי גבול עם העמים האחרים שישבו בארץ. בדברים אלו אין הבעת עמדה בשאלה אם הן היו מוקפות חומה או לא, וייתכן שהחכמים סברו שהערים הללו לא היו מוקפות חומה כלל. אמנם ייתכן שהמסורת של רב ושל רבי יוסי בר חנינה הייתה שמדובר בערי גבול נוסף על היותן ערי חומה.⁷ לדברי רבי שמעון בן לקיש, כל הערים שזכרו בספר יהושע היו מוקפות חומה. מדובר בעשרות רבות של ערים, אם כי כאמור רק על חלק מהן נאמר בפסוקים במפורש שהיו מוקפות חומה.

מאז כיבוש הארץ בימי יהושע בן נון ועד זמן תקנת מקרא מגילה בתחילת הבית השני עברו מאות שנים, ובכל זאת קבעו מתקני התקנה שערים שיש להן מסורת על היותן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, יש לקרוא בהן מגילה ב-ט"ו באדר. איך נשמרה המסורת על אודות ערים אלו? הרשב"א כתב: "ומסתברא לי דכל הני מילי בארץ ישראל שבזמן התקנה היו עריהם ידועות ומקובלות בידם איזו היא עיר ואיזו כרך, מפני שהיה להם לדעת מחמת דין בית בבתי ערי חומה ושלוח מצורעים" (חידושי הרשב"א, מגילה י ע"ב). דיני מכירת בית בבתי ערי חומה ודיני שילוח מצורעים נהגו רק בערים מוקפות חומה. הם נהגו לאורך כל תקופת הבית הראשון, וכך נשמרה המסורת על אודות הערים הללו.

מסורות מימי תנאים ואמוראים על ערים המיוחסות כמוקפות חומה מימות יהושע בן נון

במשנה מובאת רשימת ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון. רשימה זו לא עסקה בערי חומה מימות יהושע בן נון בהקשר למקרא מגילה אלא בהקשר לדיני קדושת בת

6. יהושע י, כ; יד, יב. בנחמיה ט, כה נזכרו כיבושי הארץ בזמן יהושע, ובהם כיבוש ערי מבצר.

7. כך פירשו בקרבן העדה על הירושלמי שם; ביפה עינים, בבא בתרא נו ע"א.

ערי חומה:⁸ "מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון: קצרה הישנה של ציפורים,⁹ וחקרה של גוש חלב,¹⁰ ויודפת הישנה, וגמלא, וגדוד, וחדיד, ואונו, [ולוד]¹¹ וירושלים, וכן כיוצא בהן" (משנה ערכין ט, 1).

ברשימה שבמשנה נזכרו שמות מקומות, וחוצן מאחד בלבד - ירושלים, אף אחד מהם לא נזכר במפורש בספר יהושע.

הרב יהוסף שווארץ הציע שהרשימה במשנה זו היא תוספת לאמור בספר יהושע. לדבריו, בתחילת בית שני היו ערים רבות מוקפות חומה בארץ אלא שהן חרבו עם חורבן בית שני, ורבי יהודה הנשיא מנה את הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון שהיו קיימות בזמנו.¹² בתוספתא מובאים דברי רבי ישמעאל בן רבי יוסי, שהסביר שהערים הנמנות במשנה הן ערים שעולי בבל מצאו בעת ההיא:

אמר רבי ישמעאל בן רבי יוסי: וכי אין לנו מוקפת חומה אלא אלו בלבד, הרי הוא אומר: "ששים עיר כל חבל ארגוב... כל אלה ערים בצורות חומה גבוהה" (דברים ג, ד-ה). אלא כיון שגלו ישראל לבלב, בטלה מהן מצות ערי חומה, וכשעלו מן הגולה מצא אלו שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון וקדשום (תוספתא ערכין ה, טז).

תוספתא זו אינה מתייחסת לכל רשימה שהיא, ובגמרא מייחסים את שאלת רבי ישמעאל בן רבי יוסי: "וכי אין לנו מוקפות אלא אלו בלבד?" (ערכין לב ע"ב), לרשימת הערים המנויות במשנה כמוקפות חומה. תשובתו היא שרשימה זו היא מדגמית. הביטויים במשנה: 'כגון', 'וכן כיוצא בהן', מלמדים שהיו ערים נוספות.¹³

8. משנה זו איננה נזכרת כלל במסכת מגילה - לא במשנה, לא בתוספתא, לא בבבלי ולא בירושלמי.
9. בערוך, בערך 'קצרה', פירש שקצרה זו מדינה מוקפת חומה. רש"י (ערכין שם): "קצרה - שם עיר קטנה שמחוץ לציפורי". בירושלמי מסופר: "מעשה שנפלה דליקה בחצר יוסי בן סימאי בשיחין וירדו בני קצרה של ציפורין לכבותו" (ירושלמי שבת פ"טז ה"ז, טו ע"ד; ירושלמי יומא פ"ח ה"ה, מה ע"ב; ירושלמי נדרים פ"ד ה"ט, לח ע"ד). סיפור זה מופיע בבבלי כך: "ובאו אנשי גיסטרא של ציפורי לכבות" (שבת קכא ע"א). רש"י שם פירש שנציגי השלטון הם שבאו לכבות את הדליקה. 'קצרה' או 'קסטרא' נזכרת כמקום מושב לגיונות המלך (משנה אהלות יח, יב).
10. בערוך, ערך 'חקרה', מפרש שחקרה היא מצודה או מבצר. הוא מפנה לתרגום בשמואל ב ה, ז; כג, יד. כך מופיע בתרגום לפסוקים האלה: במדבר יג, יט; לב, יז, ועוד.
11. בדפוס וברוב כתבי היד לא כתובה העיר לוד. בכת"י אוקספורד (370) OPP, 726, נוסף בין אונו לירושלים גם: "ולוד". זו נראה גם הגרסה שהייתה לפני רש"י. במגילה ד ע"א, מהדורת אהרן ארנד, ירושלים תשס"ח, עמ' 120, הכותב שהמשנה בערכין מנתה גם את לוד. רש"י בפירושו למסכת מגילה י ע"א, מהדורת אהרן ארנד עמ' 156, כתב שבמשנה בערכין מנו תשע ערים מוקפות חומה. המהרש"א (מגילה ד ע"א), מעיר שלפני רש"י הייתה גרסה שונה מהמובא במשנה במסכת ערכין.
12. שווארץ, תרכ"ב, סימן ב, דף ו ע"ב-ז ע"ב, ח ע"ב-ט ע"א.
13. במדרש הלכה (ספרא בהר, פרשה ד) מוצגת רשימת הערים שנוכרו במשנה הצגה אחרת, ובגמרא בערכין לב ע"ב, דנו אב"י ורבא במשמעות החלוקה הגאוגרפית שבמדרש ההלכה.

רבי ישמעאל בן רבי יוסי טען עוד שאפשר לכאורה לשחזר מסורת של עיר מוקפת חומה: "ולא אלו בלבד, אלא כל שתביא לך במסורת שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כל המצוה הזאת נוהגת בה" (תוספתא ערכין לב ע"ב).

המילים 'ולא אלו בלבד', עוסקות ברשימת הערים שבמשנה (ערכין ט, ו), אף שאינן מופיעות בתוספתא. לדברי רבי ישמעאל בן יוסי, רשימת הערים שיש להן מסורת על היותן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון פתוחה, ואם יסתבר בכל דרך שהיא שלערים נוספות יש מסורת על היותן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, הרי שיש להחיל עליהן את המצוות הייחודיות הנוהגות בערי חומה: "שילוח מצורע, וקריאת מגילה בחמשה עשר, והבית חלוט בה לסוף שנה" (מגילה י ע"ב, רש"י ד"ה כל).

כדי לקבוע שמקום מסוים היה מוקף חומה בימות יהושע בן נון, אין צורך בקיום חומה או שריד ממנה. על הפסוק: "אשר לוא חומה" (ויקרא כה, ל) נדרש: "רבי אליעזר ברבי יוסי אומר: 'אשר לוא חומה' - אף על פי שאין לו עכשיו, והיה לו קודם לכן" (מגילה ג ע"ב; ערכין לב ע"א).

הכתיב בפסוק הוא: "אשר לוא חומה", אך הפירוש הוא במשמעות: אשר לו חומה. מעמדה של עיר כ'עיר מוקפות חומה' הוא גם אם אין לה חומה עתה. מובן שנוכחות חומה או שריד ממנה יכול לסייע, אך אין זה תנאי.

נוסף על רשימת הערים שבמשנה, נזכרו בתלמודים שני מקומות נוספים שהוגדרו כערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון או כמסופקים לעניין מקרא מגילה.

א. טבריה

טבריה נקראת על שם הקיסר טיבריוס: "אמר רבי יודן... טבריה על שם טיבריוס" (בראשית רבה [וילנא] פרשה כג, א). לרבי יוחנן, לרבי ירמיה וכן לרבה הייתה מסורת שבמקום שבו הוקמה העיר טבריה הייתה 'עיר מוקפות חומה' מימות יהושע בן נון. הם חלוקים בשאלה אם שמה הקדום של טבריה הוא רקת או חמת (יהושע יט, לה): "חמת זו טבריה... רקת זו טבריה" (מגילה ו ע"א).

על רבי יהודה הנשיא מסופר שקרא מגילה בטבריה ב-ט"ו באדר (מגילה ה ע"ב). אמנם בערכו את המשנה לא כלל רבי יהודה הנשיא את טבריה (ליתר דיוק את קודמתה הקדומה) ברשימת הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון (ערכין ט, ו). אפשר שמשום שבמשנה מובאת רשימה מדגמית של ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון שישבו בהן עולי בית שני, והם לא התיישבו באזור טבריה.

על חזקיה, בנו של רבי חייא - ידידו של רבי יהודה הנשיא, מסופר שקרא מגילה בטבריה ב-י"ד וב-ט"ו באדר (ירושלמי מגילה פ"א ה"א ע ע"א; מגילה ה ע"ב).

הוא קיבל את המסורת שטבריה הוקמה במקומה של עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אך התלבט אם כיוון שהחומה מקיפה את העיר משלוש רוחות בלבד מאחר שהרוח המזרחית פתוחה לים, די בה כדי להגדיר את טבריה כ'עיר מוקפת חומה' לעניין מקרא מגילה, ועל כן קרא מגילה בשני ימי הפורים, ב-י"ד באדר וב-ט"ו בו.

על רבי יוחנן מסופר שקרא מגילה ב-ט"ו באדר בטבריה במקום שנקרא 'כנישתא דכיפרא', מאחר שלטענתו זו טבריה העתיקה, ולא חשש לספקו של חזקיה (ירושלמי מגילה א, א). מכאן שהייתה מסורת על קריאת מגילה בטבריה ב-ט"ו באדר, וחזקיה ערער עליה וקרא ב-י"ד וב-ט"ו באדר. לא ידוע אם אחרים תמכו בעמדת חזקיה או שמא היה בודד בעמדתו.

ב. הוצל

על רב אסי מסופר שקרא מגילה ב-י"ד באדר וב-ט"ו בו בעיר הוצל, אם כי הוא הסתפק אם יש למקום מסורת על היותו מוקף חומה מימות יהושע בן נון (מגילה ה ע"ב). מקומה של הוצל הוא בבבל (מגילה כט ע"א), ובה התגורר רב אסי (חולין כו ע"ב).

במקביל נמסר בשם רב אסי שהוצל הנמצאת בבית בנימין היא בוודאי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (מגילה ה ע"ב).¹⁴ העיר הוצל שבבנימין איננה נזכרת בספר יהושע. לדברי הרמב"ן (מגילה ה ע"ב), הייתה עיר ששמה הוצל באזור בנימין, והייתה מסורת שעיר זו היא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון.¹⁵

כפתור ופרח: "הפרק השמיני -

בזכרון עיירות מוקפות חומה מימות יהושע בן נון"

מאז תקופת התלמוד - הירושלמי והבבלי, עד לימי רבי אשתורי הפרחי אין בידינו ידיעות על מקרא מגילה במקומות כלשהם רק ב-ט"ו באדר או גם ב-ט"ו באדר; למעט תשובה של הרמב"ם על זמן מקרא מגילה בעיר צור.¹⁶

כידוע, רבי אשתורי הפרחי עלה לארץ והתיישב בבית שאן. הוא סייר בארץ לאורכה

14. הכהן, תשי"ד, עסק בזיהוי הוצל בבית בנימין.

15. להלן הצעות אחרות לזיהוי הוצל: יהושע הורוויץ הציע שהכוונה לעיר 'אצל' (זכריה יד, ה) הנמצאת בנחלת שבט בנימין. לדבריו ייתכן שהיה זה גם הכפר הבבלי: "רבי יוסי בר יהודה איש כפר הבבלי" (משנה אבות ד, ב), שעליו נאמר: "הוא יוסף איש הוצל, הוא יוסף הבבלי, הוא איסי בן יהודה" (יומא נב ע"ב) (הורוויץ תרפ"ג, עמ' 73). בן ציון אשל הציע שהוצל של בנימין היא הוצל הבבלי, והמקום נקרא כך מאחר שתושביו התייחסו לשבט בנימין (אשל, תשל"ט, עמ' 105-107). הרב אורי דסברג הציע שמדובר בעיר בארץ ישראל שהייתה שייכת לאדם ששמו בנימין (דסברג, תש"ע). אין בידינו מידע על אודות מקרא מגילה בהוצל של בנימין, מלבד מה שסופר על רב אסי.

16. שו"ת הרמב"ם - פאר הדור, מהדורת הרב דוד יוסף, ירושלים תשמ"ד, סימן קכה; תשובות הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ו, סימן קכד.

ולרוחבה, וחקר את כל התחומים ההלכתיים הקשורים לארץ ישראל. בעקבות מסעותיו ומחקריו כתב את ספרו **כפתור ופרח**, העוסק בענייני גבולות הארץ ויישוביה, בהלכות התלויות בארץ ועוד. כאמור, ייחד רבי אשתורי הפרחי לנושא את הפרק השמיני בספרו **כפתור ופרח**: "בזכרון עיירות מוקפות חומה מימות יהושע בן נון", והזכירו במקומות נוספים בספרו. דבריו יכולים לשמש עוגן הלכתי חשוב ומשמעותי בליבון הלכות אלו.

א. שימור שמות בפי ערביי הארץ

רבי אשתורי הפרחי זיהה מקומות בארץ ישראל בהתאם לכתוב עליהם בספרי המקרא ובספרות התנאים והאמוראים: "ואודיעך כי שמות העיירות והנהרות הכתובים בכתבי הקודש שבכתב ושבעל פה, שמעט הוא מה שנסתנה שם בין הישמעאלים"¹⁷. וכך ציין במקום נוסף: "כי הארץ לעולם עומדת, ובשמותיה ברוב. והשנוי בשמות מעט הוא"¹⁸. את המקומות הללו זיהה על בסיס שימור השמות בשפת הערבים תושבי הארץ. יואל אליצור כתב שבעל הכפתור ופרח היה יחיד בדורותיו שראה ערך בחשיבות השמות שבפי הערבים לאיתור המקומות הנזכרים בכתבי הקודש. שאר הנוסעים והמחברים, יהודים ונוצרים, התעניינו יותר במסורות על אודות קברי צדיקים ואתרי סגולה, ולא ייחדו תשומת לב לשמות שהערבים משתמשים בהם. לדבריו, אפשר לסמוך מאוד על שימור השמות על ידי ערביי הארץ:

שמות זרים ניתנו לערי א"י בתקופה ההלניסטית (אליה קפטלינא, נאבלוס, פטולמאס, פלשתין), ואח"כ בימי הצלבנים. לערבים לא היה קשר למקרא מלבד מה שהושאל מהמקרא לקוראן. ולפיכך עדותם היא כנכרי המשיח לפי תומו. בניגוד לכובשים אחרים לא היתה להם נטיה להעניק שמות אחרים לארץ. ברוב המקרים השם הערבי השמור תואם לשם שאנו מכירים בעת החדשה.¹⁹

באמצעות זיהוי שמות מקומות על בסיס שימור השם בפי גויי הארץ, יישם רבי אשתורי הפרחי את דברי רבי ישמעאל בן רבי יוסי שאמר: "כל שתביא לך במסורת שמוקפות חומה

17. לונץ, תרנ"ז, חלק א עמ' רסח.

18. שם, חלק ג עמ' קלא.

19. אליצור, תשס"ט, עמ' 1-4. אמנם הרב ישראל אריאל לא קיבל את שיטת הזיהוי על בסיס שימור שמות: היסוד ההגיוני המונח בשיטה זו היא ההנחה כי השם הקדום השתמר בשמות המאוחרים בעיוותים קלים. הנחה זו צריכה הוכחה וקשה לקבלה כטענה שאינה ניתנת לערעור. להיפך, ניתן להוכיח כי שמות רבים לא נשתמרו כלל, וכשנשתמרו לעיתים לא נותר אלא זכרה של אות אחת מהשם המקורי. לדוגמה, 'גוש חלב' הקדומה שבגליל העליון נקראת היום בערבית ג'יש, ואם כי יש איזה זכר לשם המקורי כמעט שלא ניתן לזהות את השם הערבי בשם הקדום... כשם שישנם שמות שנשתמרו אצל הערבים, כך גם ידוע על מקומות רבים שנקבעו אצל הערבים בשמותיהם, על פי אגדות וסיפורים בתוספת דמיון וערבוב תקופות, זמנים ומאורעות (אריאל, תשנ"ח, עמ' 20-19). דברים דומים הוא כתב גם: אריאל, תשע"ג, עמ' 49-50.

מימות יהושע בן נון, כל המצוה הזאת נוהגת בה" (תוספתא ערכין ה, טז). רבי ישמעאל בן רבי יוסי היה תנא בדור החמישי, והתגורר בציפורי המיוחסת כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (עירובין פו ע"ב; כתובות קז ע"ב). הוא קרא קריאה שתוכנה הוא שיש עוד ערים בארץ המיוחסות ככאלו. הדרך שסלל רבי אשתורי הפרחי יכולה לשמש פתרון לאתגר שהציב רבי ישמעאל בן רבי יוסי. סביר שיהיה צורך לבדוק את אמינות השמות הללו, אך הם יכולים לשמש בסיס ועוגן טוב לזיהוי הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון.

ב. מקרא מגילה ב-ט"ו באדר במקומות בארץ ישראל

סלכה ואדרעי - בפרק השמיני ציין רבי אשתורי הפרחי את המקומות המובאים במשנה כערים שיש להן מסורת על היותן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון (משנה ערכין ט, ו), וכן את דברי רבי יהושע בן לוי בדבר המסורת על לוד, אונו וגיא החרשים (מגילה ד ע"א). הוא הצביע על ערים נוספות שלפי בירורו הן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון:

מסתברא שהוא הדין בקצת עיירות שהם היום בארץ כיבוש אדון הנביאים אדוננו משה ע"ה, כגון סלכה ואדרעי וכיוצא בהם, ובהם היום קהילות. והראיה על זה שכתוב: "ונלכוד את כל עריו בעת ההיא... לא היתה קריה" (דברים ב, לד-לו), וכתוב: "כל ערי המישור וכל הגלעד וכל הבשן עד סלכה ואדרעי" (שם ג, י), ואומר "כל אלה ערים בצורות חומה גבוהה דלתים ובריח" (שם ה).²⁰

הפסוקים שהביא הכפתור ופרח עסקו בכיבוש ארצות עוג מלך הבשן ובירושת ארצות האמורי (דברים ג, א-כב). מפסוקים אלו למד רבי ישמעאל ברבי יוסי שהיו עוד ערים מוקפות חומה בארץ ישראל בזמן כניסת עם ישראל לארץ. מסקנת הכפתור ופרח היא:

"... אם כן אינם קורין את המגלה אלא בחמשה עשר לחוד".²¹

שמות הערים 'סלכה' ו'אדרעי' כנראה נשתמרו אצל תושבי המקומות הללו,²² וכנראה לכן זיהה רבי אשתורי הפרחי את המקומות כסלכה ואדרעי הנזכרות במקרא כערים בצורות בזמן כניסת עם ישראל לארץ. הוא כתב גם שבסלכה ובאדרעי היו קהילות בעת ההיא, אך אין לנו ידיעות על הקהילות הללו. מניסוח דבריו לא ברור אם אמנם נהגו תושבי הערים ההן לקרוא מגילה ב-ט"ו באדר, או שהוא קרא להם לנהוג כך מפני שהם מתגוררים בערים שיש להן מסורת, על פי דעתו, להיותן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון.

20. לונץ, תרנ"ז, חלק א עמ' קסא.

21. שם, עמ' קסב-קסג. בחלק ב עמ' פז, פט, וזיהה לונץ את מיקום סלכה ואדרעי בעבר הירדן המזרחי. על זיהויה של אדרעי ותיעוד שמה, ראו: אליצור, תשס"ט, עמ' 295-308.

22. לונץ, תרנ"ז, חלק ב עמ' פז: "סלכה לא נשתנה שמה".

גוש חלב - מבין הערים שנזכרו כמוקפות חומה במשנה (ערכין ט, ו), רק בנוגע לגוש חלב מתעד רבי אשתורי הפרחי מקרא מגילה בה גם ב-ט"ו באדר, וזאת מפי השמועה: "ואני בבואי אל הארץ הקדושה בחסד עליון שמעתי כי בגוש חלב... היו קורין המגלה י"ד וט"ו, דאלו במקומות המסופקים הדין הוא כך".²³

רבי אשתורי הפרחי גיבה את מנהג יושבי גוש חלב לקרוא ב-י"ד וב-ט"ו באדר בהנחה שזהו מקום שיש ספק אם הוא אכן מוקף חומה מימות יהושע בן נון, אם כי היא מזוהה במשנה בוודאות כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. ייתכן שליושבי גוש חלב בעת ההיא לא היה ברור שמקומם זהה לגוש חלב הנזכרת במשנה כמקום שזיהו עולי בבל כ'עיר מוקפות חומה' מימות יהושע בן נון.²⁴

ירושלים - לעיר ירושלים יש מסורת על היותה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אך לא נזכר במשנה ובגמרא במפורש שקראו בה מגילה ב-ט"ו באדר מלבד אמירה כוללת שבכרכים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון קוראים מגילה ב-ט"ו באדר. התייחסות ראשונה לזמן מקרא מגילה בירושלים נמצאת בכפתור ופרח:

ואני בבואי אל הארץ הקדושה בחסד עליון שמעתי כי בגוש חלב וירושלם היו קורין המגילה י"ד וט"ו, דאלו במקומות המסופקים הדין הוא כך... אבל במקומות שהם ודאי מוקפות אין להם אלא ט"ו לחוד... וכתבתי על זה אל ה"ר מתתיה ז"ל,²⁵ וכתב אלי, אם הייתי בירושלם בי"ד והיו קורין את המגלה בפני הייתי יוצא מבית הכנסת, פן יאמר לי: "הכסיל בחשך הולך" (קהלת ב, יד).²⁶

בעל הכפתור ופרח והרב מתתיה הסכימו עם מנהג תושבי גוש חלב לקרוא ב-י"ד וב-ט"ו באדר, אף על פי שהיא מזוהה במשנה בוודאות כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (משנה ערכין ט, ו). אך באשר למנהג תושבי ירושלים התקומם הרב מתתיה נגד המנהג ששמע עליו. לא ברור מה הסיבה שתושבי ירושלים קראו ב-י"ד וב-ט"ו באדר, מאחר שעל פי האמור במשנה, בספרא ובגמרא, אין ספק שירושלים מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. להערכתנו נשען בעל הכפתור ופרח על עדות שמיעה, ואפשר לפקפק באמינות השמועה.

23. לונץ, תרנ"ז, חלק א עמ' קסד-קסה. בידינו עדות קדומה לדברי בעל הכפתור ופרח על מקרא מגילה בגוש חלב, בשמו של רבי שמואל בן רבי שמשון שסייר בפלסטינה בראשית המאה ה-13, וכך הוא רשם ברשימת מסעו: "הלכנו לגוש חלב, ועל פני העיר מצאנו קבר שמעיה ואבטליון ובצידם קבורים אדרמלך ושראצר בני סנחריב שהתגירו ובאו לארץ ישראל, ועמדנו שם ועשינו פורים" (אצל: שולץ, תר"ץ, עמ' 77-78). הוא לא כתב באיזה תאריך הם ציינו את פורים.

24. כך הציע דבליצקי, תש"מ, עמ' 129.

25. לונץ, תרנ"ז, חלק א עמ' נט ציין שרבי מתתיה היה תושב בית שאן. הוא הזכיר אותו גם בעמ' רנב.

26. שם, עמ' קסד-קסה.

לירושלים מסורת חזקה על היותה 'עיר מוקפות חומה' מימות יהושע בן נון, ואין שום סיבה הנראית לעין להטיל ספק במסורת זו. גם העדויות מהשנים שלאחר זמנו של בעל הכפתור ופרח מורות כך.

בית שאן - בפרק אחר עסק הכפתור ופרח במסורת על אודות העיר בית שאן, שבה התגורר:²⁷

כתב רש"י ז"ל פרשת שופטים (דברים יח, ב), משה הנחיל לראובן גד וחצי שבט המנשה, ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים וחצי שבט מנשה ושבעה אחרים נטלו מאליהם אחרי מות יהושע. הרי שבית שאן מכבוש יהושע. וקרוב אני לומר שהוא מוקף חומה מימות יהושע בן נון, שהרי חכמים קראוהו כך באמרם עליו: "הרבה כרכים כבשו עולי מצרים" (חולין ז ע"א), וכך לעולם הוא מוקף חומה (מגילה ב ע"ב), ועוד שהכתוב (שמואל א לא, יב) מזכיר לו חומה.²⁸

העיר בית שאן נזכרת בספרי המקרא בתקופת יהושע בן נון (יהושע יז, יא, טז; שופטים א, כז). היא נזכרת פעמים רבות בספרות התנאים והאמוראים, אך אין התייחסות להגדרתה כעיר פרוזה או כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון.²⁹ האמירה: "וקרוב אני לומר שהוא מוקף חומה מימות יהושע בן נון", לא נאמרה בהקשר למקרא מגילה. מדברים אלו אפשר ללמוד שבבית שאן קראו מגילה ב-י"ד באדר, כמו ברוב ערי ישראל. בעל הכפתור ופרח התגורר בבית שאן, ובוודאי הכיר את מנהג תושבי המקום גם באשר לזמן מקרא מגילה. לו הייתה לתושבי בית שאן מסורת ברורה, לא היה בעל הכפתור ופרח כותב: "וקרוב אני לומר שהוא מוקף חומה מימות יהושע בן נון". אין לנו ידיעות נוספות על זמן מקרא מגילה בבית שאן.

טבריה - בטבריה הייתה מסורת לקרוא מגילה ב-ט"ו באדר, וחזקיה ערער עליה וקרא ב-י"ד וב-ט"ו באדר. רבי אשתורי הפרחי סיפר שידידו הרב מתתיה מבית שאן, כתב לו על זמן מקרא מגילה בטבריה: "וכן על טבריה אמרתי כי יש לה דין מוקפת חומה, מההיא דרבי (מגילה ה ע"ב) עליו השלום, ע"כ. והדין עמו".³⁰

מדברי הרב מתתיה ורבי אשתורי הפרחי לא ברור מה היה מנהגם של אנשי טבריה בימים ההם, אם אמנם קראו בטבריה ב-ט"ו באדר בלבד או שרבי מתתיה קרא ליהודי טבריה לקרוא מגילה ב-ט"ו באדר בלבד מאחר שהם נהגו אחרת.

27. לונץ, תרנ"ז, עמ' ג; שם, חלק ב, עמ' צא.

28. שם, חלק א, עמ' קמח.

29. קליין, ת"ש, עמ' 142-146, כתב שעל פי הממצא הארכאולוגי הייתה בית שאן מוקפת חומה עוד לפני תקופת יהושע בן נון.

30. לונץ, תרנ"ז, חלק א עמ' קסה.

לפנינו דיון יחיד מסוף המאה ה־13 ומתחילת המאה ה־14 על מקומות מספר ברחבי ארץ ישראל הנחשבים מקומות מוקפים חומה מימות יהושע בן נון או מסופקים ככאלה; על מנהג בני המקום, וכן על עמדת רבי אשתורי הפרחי וחברו הרב מתתיה על זמן מקרא מגילה בהם.

אין לנו מידע נוסף משום מקור אחר על מנהג תושבי המקומות הללו ומקומות נוספים בארץ ישראל. דברי רבי אשתורי הפרחי הם קול בודד אך משמעותי בשנים אלו, שבהם עדות לשאלת זמן מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון ועיסוק בה.

פסיקה בעת החדשה על בסיס דברי הכפתור ופרח

הדיון בשאלת זמן מקרא מגילה בערי ארץ ישראל התעורר עם התחדשות היישוב היהודי בארץ ישראל החל משלהי המאה ה־19 ומראשית המאה ה־20. הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי (להלן: הרימ"ט), היה מנהל ישיבת 'עץ חיים' בירושלים, תלמיד חכם שכתב ספרים רבים במגוון תחומי הלכה. הוא היה דמות משמעותית ודומיננטית בניסיונו לקבוע אלו ערים בארץ ישראל יוגדרו כמסופקות מוקפות חומה מימות יהושע בן נון. אמנם ברוב המקומות שלפי דעתו היה מקום לקרוא בהם מגילה גם ב-ט"ו באדר, לא נשמע לו הציבור הרחב - וגם לא לרבנים אחרים שתמכו בעמדתו - והם קראו מגילה ב-י"ד באדר בלבד.

אך לרימ"ט שמורה הזכות הגדולה בהיותו מי שהציף בקביעות ובהתמדה את סוגיית זמן מקרא מגילה בערי ארץ ישראל הוותיקות והחדשות. במשך 50 שנה, משנת תרס"ה ועד פטירתו בשנת תשט"ו הוא הוציא את: 'לוח לארץ ישראל', ובו הלכות ומנהגים לכל ימות השנה.³¹ בלוח לארץ ישראל, בתאריך י"ד באדר, הוא פרסם רשימת ערים שלפי דעתו יש להגדירן כערים שיש ספק אם הן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, ויש לקרוא בהן ב-י"ד וב-ט"ו באדר. רשימת הערים התרחבה בכל כמה שנים. לא ידוע לנו מה הייתה הסיבה שבשנה מסוימת נוספה לרשימה עוד עיר, אף על פי שהייתה התיישבות יהודית במקום כמה שנים קודם לפרסום מעמדה ב'לוח לארץ ישראל' כעיר שיש ספק אם היא מוקפות חומה מימות יהושע בן נון. הפרסום בלוח שנה זה, שהיה כמעט היחיד באופיו בשנים ההן, ההצפה הקבועה של זמן מקרא מגילה במגוון ערים ברחבי ארץ ישראל וחיידוש הדיון בערים ובמקומות חדשים בכל כמה שנים הגבירו את המודעות לנושא ואת ההתעניינות בו. הרימ"ט הלך בדרכו של רבי אשתורי הפרחי, ולדבריו הקריטריון הקובע לחיוב ערים

31. לוח זה המשיך לצאת בידי בנו הרב ניסן אהרן טוקצינסקי מאז פטירת אביו עד שנת תשע"ב. הוא לא שינה שום דבר מהותי בהקשר של זמן מקרא מגילה. הרב ניסן אהרן נפטר ב-ט"ו בטבת תשע"ב. המוציא את הלוח משנת תשע"ג הוא בנו של הרב ניסן אהרן, הרב צבי אריה טוקצינסקי.

מסוימות במקרא מגילה גם ב-ט"ו באדר הוא שימור שמן לאורך הדורות, בעיקר בפי גויים תושבי הארץ. הרימ"ט הסביר בהרחבה את עמדתו ההלכתית בעניין מעמד כמה ערים בארץ ישראל על בסיס שימור השם, בספרו - ספר ארץ ישראל, שהוציא לאור בשנת תשט"ו, שנת פטירתו.³² כך למשל כתב באשר למקרא מגילה בגוש חלב הנזכרת כ'עיר מוקפות חומה' מימות יהושע בן נון במשנה (ערכין ט, ו):

"גוש חלב היא מנחלת אשר, והיא נקראת עד היום בפי הערבים ג'יש. ומלפנים נקראה 'ג'יש חליב'". וכיון שהכתור ופרח מעיד שבזמנו קראו בגוש חלב ב-י"ד וב-ט"ו, נכון להחמיר גם שם ולקרוא גם ב-ט"ו.³³

באותו המקום ציטט הרימ"ט מדברי הכפתור ופרח, באשר לזמן מקרא מגילה בעיר אחרת:

רמלה - נהגו כפי ששמענו לקרוא גם בט"ו. לפני המלחמה הקודמת היה ברמלה ישוב יהודי קטן. והכפתור ופרח פרק י"א אומר שאפשר שהיא גת. וכן הוא בפאת השולחן סימן ג. בכל אופן הרי היא עיר עתיקת יומין. ומה שהערבים מיחסים בנינה לסולטן אל מלק - הוא בנאה על חורבותיה העתיקות כנודע.

ואכן רבי אשתורי הפרחי זיהה את העיר גת הנזכרת במקרא כרמלה:

כתוב בדברי הימים על עוזיהו: "ויצא וילחם בפלשתים, ויפרוץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד" (דברי הימים ב כו, ו). מזה יראה שמה שקורין העם לרמלה הנזכרת גת שהדין עמהם, והוא שכבשה דוד ע"ה, דכתיב: "ויך דויד את פלשתים ויכניעם ויקח את גת ובנתיה מיד פלשתים" (דברי הימים א יח, א).³⁴

לדבריו, בני עמנו קראו לרמלה 'גת', וההנחה היא שהערבים בנו את רמלה על חורבות העיר גת.³⁵ בעל הכפתור ופרח בעצמו לא עסק כלל בשאלת זמן מקרא מגילה בגת-רמלה. הרימ"ט הוא שחיבר בין דברי הכפתור ופרח ובין השמועה שקראו ברמלה ב-ט"ו באדר. לא ידוע לנו על בתי כנסת או על אישים שקראו ברמלה גם ב-ט"ו באדר מעולם. אך היו שלא הסכימו עם דרכו זו של הרימ"ט, שהלך בדרכו של הכפתור ופרח באשר להתבססות על שימור השמות בפי הערבים בזיהוי מקומות. בשנת תרע"ב, שבע שנים

32. טוקצינסקי, תשט"ו, עמ' מד"מו.

33. שם, עמ' מה.

34. לונץ, תרנ"ז, פרק יא עמ' עח. שם בקצרה בעמ' עה.

35. גיל, תשמ"ג, סעיף 116, עמ' 86, כתב שיש המקדימים את בניית רמלה לימי דוד ושלמה אך לפי שעה אין כל ראיות לדעה זו. מהחפירות שנערכו עד כה אפשר להסיק את ההפך. בכמה חפירות ארכאולוגיות נמצאו השכבות המוסלמיות ומתחתן חול נקי בלי כל סימני בנייה.

לאחר שהרימ"ט החל לפרסם את הלוח לארץ ישראל, כתב הראי"ה קוק לרימ"ט שלוש הערות קצרות על פרטי הלכות הכתובות ב'לוח לארץ ישראל'.³⁶ ההערה הראשונה של הראי"ה קוק עסקה ב"קביעות קריאת המגילה להמושבות בפרטיות":

על דבר קביעות קריאת המגילה להמושבות בפרטיות. איני מוצא לי חומר לספק להוציא מידי רובא דעלמא. כי כל החכמה הזו של חקירת מדע ארץ ישראל, מלאה היא רק השערות, שאמנם ראויים הם לחיבה וכבוד החוקרים והדורשים בזה מצד חיבת הקדש, אבל סוף כל סוף אי אפשר לקבוע מסמרות על סמך השמות השגורים בין הערבים. ומ"מ אם יש לו ספיקות והערות יסודיות, יואיל נא בטובו להמציאם לי, ואגלה בלי נדר לכת"ר את דעתי על זה.³⁷

לדברי הראי"ה קוק, הוא לא מצא מניע חיובי להוציא עיר מחזקת פרוזה כמו רוב הערים בעולם, ולהטיל ספק שמא היא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון בשל דמיון "השמות השגורים בין הערבים" ובין השמות כפי שהם מובאים במקרא. המחקר בעניין מבוסס על השערות, ואין בו די כדי לקבוע הלכה חדשה בשל שימור השם. לא ברור מה הרקע למכתבו זה של הראי"ה קוק, ומדוע התקומם נגד קביעות הרימ"ט בעניין. איננו יודעים אם הרימ"ט הגיב למכתבו של הראי"ה קוק, ואם הוא התייעץ עם הראי"ה קוק אחר כך כשקבע שבערים נוספות יש לקרוא מגילה גם ב-ט"ו באדר כמעמד ערים מסופקות. מכל מקום כמה חודשים לאחר כתיבת המכתב לרימ"ט, הציע הראי"ה קוק עצמו זיהוי למיקום העיר 'אונו' המוזכרת כ'עיר מוקפות חומה' מימות יהושע בן נון (משנה ערכין ט, ו).³⁸

גם החזון איש כתב על זיהוי מקומות על בסיס שימור השם, בהקשר של גבולות הארץ לעניין שנת שמיטה: "אי אפשר לסמוך על השם, כי בהמשך הזמן נחרבו וחזרו ונתיישבו, ופעמים נעתקו ממקומן הראשון, ופעמים נשתנו השמות".³⁹

מדבריו אפשר להבין שכאשר לא השתנה השם, וברור שהתל או העתיקות נמצאים על מקומם הקדום, יש להניח שאכן זה הוא המקום. החזון איש קרא מגילה באחרית ימיו בבני ברק גם ב-ט"ו באדר בשל הרצף האורבני ליפו. היה לו ברור שהמקום שנקרא כיום 'יפו' נושא את שם העיר המקראית ונמצא בשטח שעליו עמדה יפו המוקפת חומה מימות יהושע בן נון.

36. הרימ"ט היה מתייעץ עם הראי"ה קוק. ראו במכתבו של הרימ"ט מיום ז' במנחם אב תרס"ט, בתוך: טוקצינסקי, תש"ן, עמ' צב-צג.

37. הראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, חלק ב, ירושלים תשכ"ב, עמ' עה. דבליצקי, תש"מ, עמ' 128-129, הסתמך אף הוא על דברי הראי"ה קוק בעניין זה באשר לאפשרות זיהוי מיקומה של העיר בית אל.

38. הראי"ה קוק, שם עמ' קה.

39. חזון איש, זרעים - הלכות שביעית, בני ברק תשנ"א, פרק ג ס"ק יט. דברים דומים כתב שם בס"ק יח.

להערכתנו הראי"ה קוק וכן החזון איש שללו את ההסתמכות הבלעדית על שימור השם או על ממצא מחקר אחר כמרכיב קובע בהלכה, אך הם לא שללו לחלוטין את העזרה והסיוע שאפשר לקבל משימור השם או מממצא ארכאולוגי או ממצא מדעי אחר. אם הידיעות ההיסטוריות, הגאוגרפיות והטופוגרפיות וההשערות הארכאולוגיות תואמות לידיע לנו מפסוקי המקרא או מספרות התנאים והאמוראים, יש להיעזר ולהתחשב בהן. מכל מקום הניסיון לקבוע שמקום מיוחס כ'עיר מוקפות חומה' רק על בסיס מסורת שימור השם, פחת מאוד מאז פטירת הרימ"ט. לא היה מי שהמשיך בדרך זו באותה העקביות כרימ"ט, שהתבסס על דרכו של בעל הכפתור ופרח.

סיכום

דברי רבי אשתורי הפרחי על זמן מקרא מגילה בכמה ערים בארץ ישראל משמשים מקור חשוב ומשמעותי מבחינה היסטורית והלכתית. היסטורית - מדבריו אפשר ללמוד על מה שהיה נהוג ומקובל באשר לזמן מקרא מגילה במקומות שעליהם הוא כתב. הלכתית - על הדרך לקבוע אם מקום מסוים יוגדר כ'עיר מוקפות חומה' מימות יהושע בן נון או לא על בסיס שימור שמות בפי הגויים, ועל דעתו שלו ושל חברו על הזמן שעל תושבי המקום ההוא לקרוא מגילה.

היישוב היהודי בארץ בימיו היה דל, ואין בידינו מידע רב על הנהגותיהם ועל יישום ההלכה על ידם. דרכו של רבי אשתורי הפרחי בזיהוי מקומות שימשה בסיס איתן לרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, עם התחדשות היישוב היהודי בארץ בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. לא הכול הסכימו עם דרך זו כמדד קובע ועיקרי, אך ודאי שאפשר להיעזר בשימור השמות בפי גויי הארץ בזיהוי מקומות חדשים בארץ ישראל כערים מוקפות חומה.

שאמרו ז"ל (מגילה ב, א) "כרכין המוקפין חומה מימות יהושע בן נון קורין בחמשה עשר", ומן הדין היה לומר כרכין המוקפין חומה מימות אחשורוש. ומפרש הירושלמי (מגילה א, א, ע"א) שהטעם הוא לחלוק כבוד לארץ ישראל שהייתה חרבה באותו זמן ויהיה להם גנאי לקרות ככפרים ויהיה זכרון לארץ ישראל עם זה הנס, הרי שאפילו בחרבנה הייתה בכבודה.⁴⁰

40. לונץ, תרנ"ז, פרק י.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אליצור, תשס"ט	י' אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשס"ט.
אריאל, תשנ"ח	י' אריאל, אטלס ארץ ישראל לגבולותיה על פי המקורות, ירושלים תשנ"ח.
אריאל, תשע"ג	י' אריאל, אוצר ארץ ישראל - ארץ ישראל למצוותיה, שער חמישי, ירושלים תשע"ג.
אשל, תשל"ט	ב"צ אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"ט.
גיל, תשמ"ג	מ' גיל, "ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099)", כרך א' - עיונים היסטוריים, תל אביב תשמ"ג.
דבליצקי, תשמ"מ	ש' דבליצקי, "אימתי זמן הפורים בהתנחלות בית אל ובמחנות הצבא שם", תחומין א (תשמ"מ), עמ' 128-129.
דסברג, תש"ע	א' דסברג, עלון עונג שבת, כ"ה בניסן תש"ע, גיליון מס' 13, עמ' 3.
הורוויץ, תרפ"ג	י' הורוויץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינא תרפ"ג.
הכהן, תשי"ד	מ' הכהן, "לתולדות התנא איסי בן יהודה", סיני לד (תשי"ד), עמ' תיד-תיט.
זולדן, תשע"ג	י' זולדן, מגילה במוקפות חומה, ירושלים תשע"ג.
טוקצינסקי, תשט"ו	י"מ טוקצינסקי, ספר ארץ ישראל, ירושלים תשט"ו.
טוקצינסקי, תש"ן	י"מ טוקצינסקי, אגרות לראי"ה, ירושלים תש"ן.
לונץ, תרנ"ז	א"מ לונץ, כפתור ופרח מאת אשתורי הפרחי, ירושלים תרנ"ז-תרנ"ט.
ספראי וספראי, תש"ע	ז' ספראי וש' ספראי, משנת ארץ ישראל: מסכתות תענית ומגילה, סדר מועד ט, ירושלים תש"ע.

- קליין, ת"ש
 ש' קליין, "לשאלת תחומי בית שאן בקשר עם הלכות שביעית
 תרומות ומעשרות בזמן הזה", קובץ לזכרו של גדליה אונא
 (עורך: א"ש רוזנטל), ירושלים ת"ש, עמ' 142-146.
- שווארץ, תרכ"ב
 י' שווארץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים תרכ"ב.
- שולץ, תר"צ
 ש' שולץ, "מכתב מרבי שמואל ב"ר שמשון", הצופה לחכמת
 ישראל שנה יד, בודפשט תר"צ.
- תבורי, תשנ"ז
 י' תבורי, "לתולדות המושג 'מוקפות חומה' בקשר למקרא
 מגילה", סיני ק (תשנ"ז), עמ' תתקכה-תתקל.
- תבורי, תש"ס
 י' תבורי, "חג פורים - תאריכי החג", מועדי ישראל בתקופת
 המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס, עמ' 331-335.